

«ВІДКЛАДЕНА» ДЕМОКРАТІЯ: ПОСТРАДЯНСЬКИЙ ТРАНЗИТ ДО НОВИХ СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНИХ МОДЕЛЕЙ І ПРАКТИК

У статті розглянуто особливості демократії у пострадянських країнах. Зроблено акцент на невідповідності демократичних моделей і практик у цих країнах тим європейським зразкам, за якими вони мали створюватися.

Ключові слова: демократія, пострадянський простір, демократичний транзит, інституції, електоральна конкуренція, соціально-економічний вимір.

Рудяков П.Н. «Отложенная» демократия: постсоветский транзит к новым общественно-политическим моделям и практикам.

В статье рассматриваются особенности демократии в постсоветских странах. Акцентируется несоответствие демократических моделей и практик в этих странах тем европейским образцам, в соответствии с которыми они должны были создаваться.

Ключевые слова: демократия, постсоветское пространство, демократический транзит, институции, электоральная конкуренция, социально-экономическое измерение.

Rudyakov P.M. «Postponed» Democracy: Post-Soviet Transition to New Socio-Political Models and Practices.

The article considers the peculiarities of democracy in the post-Soviet countries. It stresses the discrepancy between the democratic models and practices in these countries and the European standards which should be an example to the post-Soviet countries.

Key words: democracy, post-Soviet space, institutions, electoral competition, socio-economic dimension.

Пострадянські країни, до яких прийнято зараховувати нові незалежні держави, утворені після розпаду СРСР на основі його колишніх республік, за винятком трьох балтійських, з перших кроків буття у суверенному статусі проголосили курс на перехід до ринкової економіки і

демократичного ладу. Двадцять сім років по тому про наслідки практичної реалізації цих намірів рідко згадують у позитивному ключі.

Радикальні політичні трансформації зачепили переважно сферу інституцій, що ж до демократичних процедур і практик, тут стан справ суперечливий. Демократизація де-факто обернулася політичною лібералізацією. Дехто з дослідників схильний ототожнювати ці речі, але в умовах, наявних у пострадянських країнах, це навряд чи доречно, хоча б тому, що лібералізація у них призвела не так до пожвавлення здорової конкуренції, як до перетворення політичного процесу загалом і виборчих компаній зокрема на бої без правил.

Якщо узагальнити судження й оцінки з приводу особливостей демократизації на пострадянському просторі, доведеться визнати, що лейтмотивом є розчарування, а загальновизнаним висновком – констатація того, що, незважаючи на очевидні зрушення в бік демократії, наявні у кожній з нових незалежних держав, стверджувати, що пострадянський демократичний транзит успішно завершено, не доводиться. «Розвинута та стійка демократія» (це – формулювання з преамбули «Угоди про асоціацію ЄС – Україна») у пострадянських країнах, до побудови якої їх спонукає колективний Захід, залишається справою майбутнього.

У цьому контексті привертає увагу формулювання, запропоноване М.Михальченком для характеристики стану справ в Україні на початку XXI ст.: «Політична модернізація: революція, яка заблукала» [1, с.75]. Замінивши «політичну модернізацію» на «демократизацію», одержимо влучну метафору стану в царині демократичного транзиту і в Україні, і у пострадянському світі загалом. Демократичний транзит як впровадження апробованих у західному світі принципів і норм суспільно-політичного життя пішов не зовсім так, як передбачалося. Демократизація «зблукала», демократичні практики в їх нинішньому вигляді, чи то загальмувавши, чи забуксувавши на півдорозі, набули ознак явища перехідного характеру: від дальшого слідування свідомо обраним шляхом ніхто не відмовляється, проте долати дедалі серйозніші труднощі і перепони, які одна за одною виникають на ньому, не вдається.

Пояснення такого стану слід шукати як у самих нових незалежних державах, так і поза ними. Історичну добу, в якій кожній з них судилося торувати свій шлях до демократії та ринкової економіки, навряд чи можна кваліфікувати як сприятливу для національних проектів такого масштабу.

Гранично високий ступінь динаміки, притаманний ситуації переходу від модерності до постмодерності, глобалізація, тектонічні зсуви у системі міжнародних відносин привнесли до різних сфер державно-політичного, соціально-економічного, духовного життя, до інформаційного простору, до світової економіки і політики цілий набір нових елементів, які зумовили кардинальні зміни. Обставини глобального контексту, до того ж, склалися в такий спосіб, що загальний вигляд світобудови набув виразно кризового характеру. «Якщо падіння Берлінського муру править за кінець короткого століття, то є всі підстави вважати, що насправді ХХІ ст. почалося зі зруйнування Всесвітнього торгового центру (11.09.2001 р. у Нью-Йорку – П.Р.), – констатує Т.Г.Еш. – Ласкаво просимо до іншого прекрасного світу!» [цит. за: 2, с.5.], вкладаючи у визначення нового статус-кво як «прекрасного» всю можливу іронію.

Наслідки цього повороту виявилися надзвичайно масштабні як для всього світу, так і для фундаментальних засад і принципів його існування та функціонування. «Хай тероризм і не здатен похитнути стратегічну міць західних суспільств або навіть Сполучених Штатів, проте, вдаючись до мегазамаху, він може в корені поставити під сумнів їхню відкритість та ліберальність і натомість породити «суспільство безпеки», – пише із цього приводу Й.Фішер [2, с. 35]. Взятє ним у лапки словосполучення це – парафраз формули Ю.Хабермаса «програма безпеки», яка, на думку автора, зачіпає не лише систему національної та глобальної безпеки, міжнародних відносин і міжнародне право, а й гарантовані державою права громадян, тобто – демократію.

Не лишилася незмінною ані сама демократія, ані «класична» теорія демократії, розуміння й трактування цього явища загалом і його національних варіантів зокрема. Демократичний лад як царство рівноправності у душі А. де Токвіля перетворився на утопію. Кількість нових поглядів на природу демократії зростає, популярною виявилася концепція «елітарної демократії» (або «теорія змагальних лідерів») Й. Шумпетера. На думку якого, демократія є не метою, а інструментом досягнення мети, заснованим на можливості широких верств населення обирати тих, хто здійснюватиме владні функції, та контролювати владу через механізм виборів. У такий спосіб в якості фундаментальної особливості демократичного ладу була запропонована конкуренція в середовищі політичної еліти за електоральну підтримку. Йдучи за логікою

Й. Шумпетера й зводячи проблему до простих істин, можна констатувати: є конкуренція – є демократія, немає конкуренції – немає демократії.

Коли так, то з формального погляду більшість пострадянських країн слід зараховувати до демократичних, бо в них регулярно відбуваються вибори голів держав, парламентів, місцевих органів влади. Втім, якщо брати не лише формальний бік, а реальний стан речей, доведеться визнати, що конкурентна боротьба за участь у владі на пострадянському просторі має аж надто специфічний вигляд для того, щоб відносити її до демократичних процедур без будь-яких обмежень і застережень. Виборчі процеси та кампанії у нових незалежних державах відзначаються високим ступенем нестабільності, суперечливості. У більшості пострадянських країн електоральна конкуренція не є вільною і прозорою, вона ускладнена, обтяжена додатковими, нехарактерними для розвинених демократій конотаціями, зумовлених нездоровим антагонізмом всередині політичних класів, еліт, суспільств, підсилених відсутністю визначеності у питаннях геополітичних орієнтацій, а також інтеграційних намірів і планів.

У пострадянських країнах відбуваються вибори, мають місце виборчі кампанії, точиться передвиборна боротьба, але, по-перше, ступінь чесності, вільності, прозорості виборчих перегонів нерідко відповідає кращим західним зразкам лише умовно, по-друге, реальні наслідки виборів у багатьох випадках спотворюють волевиявлення виборців. Курс на радикальні політичні трансформації з метою перетворення політичних режимів на демократичні, заявлений пострадянськими елітами в момент набуття республіками СРСР суверенного статусу, лишився на рівні риторики. На практиці у ряді нових незалежних держав справа обмежилася псевдо-реформами, які, змінивши форму, зовнішній вигляд політичного «пейзажу», фактично залишили без змін його сутність, особливо, у сферах розподілу влади, політичної конкуренції (у відносинах між владою і опозицією), забезпечення політичних прав і свобод. Утім, у деяких з них (Україна, Молдова, Грузія, до певної міри Вірменія та Киргизстан) конкурентна форма політичної системи, зокрема, в її електоральному сегменті все-таки дала певні позитивні результати. Це, скажімо, знайшло своє виявлення в тому, що опозиційні сили неодноразово приходили у цих країнах до влади саме шляхом перемоги на демократичних виборах.

«Згідно з класифікацією Пшевдорського, демократія – форма правління, за якої уряд обирають шляхом змагальних виборів, – пише

М.Чакон. – Отже, у даній класифікації вільна й чесна конкуренція – основна властивість будь-якого демократичного режиму (див. аналогічний підхід у праці Даля: Dahl, 1971)» [цит. за: 3, с.421]. Відтак, пострадянські держави навряд чи доцільно зараховувати до стовідсотково демократичних у тому сенсі, в якому це прийнято робити по відношенню до країн Західної Європи та Америки. Підстав для цього недостатньо, навіть беручи до уваги вибори у Грузії, Молдові, Вірменії, Киргизстані, наслідком яких ставав перехід влади до опозиції. «Незважаючи на їх активне обговорення, шляхи дальшого політичного розвитку країн пострадянського простору загалом і кожної з них окремо залишаються, як і до цього, дискусійними, – зазначає Л.Тітаренко. – ...Серед національних спільнот немає єдності у визначенні сутності нинішнього етапу розвитку: «кінець трансформації», «стійкий демократичний розвиток» або «криза» [4]. Міжнародні організації, які спеціалізуються на моніторингу та аналізі демократичних перетворень у світі, оцінюють успіхи окремих пострадянських країн у здійсненні реформ, спрямованих на утвердження і розвиток демократії, по-різному. При цьому діапазон оцінок вирізняється неабиякою широтою. Впадає в око й те, що у пропонувані західними – європейськими, американськими – структурами рейтингах пострадянські країни, крім країн Балтії, завжди поступаються країнам як Західної Європи, так і Європи Центральної і Південно-Східної.

Показовим прикладом цього може слугувати оцінка стану справ за 2017 р. у галузі політичних прав та громадянських свобод у країнах світу від «Freedom House». Дванадцять пострадянських держав у ньому поділено на дві групи: «не вільні» та «частково вільні». До першої потрапили сім країн з підсумковим показником від 6,0 (Казахстан) та 6,5 (Азербайджан, Білорусь, Росія, Таджикистан) до максимально низького 7,0 (Туркменістан, Узбекистан). До другої – три з результатом 3,0 (Грузія, Молдова, Україна). Проміжне становище посіли Вірменія (4,5) та Киргизстан (5,0), яких, утім, зараховано до групи «частково вільних» [5]. Захід оцінює пострадянський простір зі своєї точки зору, нерідко чи то свідомо, чи ні погоджуючись бачити у практиках нових незалежних країн виключно те, що відповідає західним уявленням, оцінкам, інтересам. Утім, за всієї зрозумілої умовності й ангажованості такого роду рейтингів вони є показовими.

Якщо під демократизацією розуміти «вестернізацію», то підвищений стан пострадянського варіанту цього явища виявиться ще більш помітний і виразний. У цьому, зрештою, немає нічого дивного. Західноєвропейська

демократія пов'язана зі специфічними умовами, чинниками, обставинами, які формувалися, еволюціонували протягом тривалого часу й які відсутні у країнах-республіках колишнього СРСР. Вона прив'язана до комплексу правил і норм, соціально-економічних, суспільно-політичних практик, культурно-цивілізаційних та історичних контекстів, які мають специфічний характер і за жодних обставин не можуть бути повторені більшістю пострадянських країн, насамперед тими, які у своїй історії ніколи не були частиною Європейського світу. Так, демократія в Європі й Америці утверджувалася тоді, коли там було вирішено питання недоторканості приватної власності, яке ще й досі значною мірою лишається напіввідкритим на пострадянському просторі, де зміна правлячої групи неминуче тягне за собою перерозподіл власності. Європейській та американській демократіям відповідає певний рівень матеріального забезпечення членів суспільства, певні стандарти рівня й якості життя. На пострадянському просторі ці показники скромніші.

Високий градус дискусій і аж надто значний діапазон оцінок висувають на обговорення два питання: пошук теоретичного підґрунтя для осмислення проблеми, а також розробка показників для визначення результативності й ефективності демократичних зрушень на просторі колишнього СРСР. Загальновизнаного набору критеріїв, за допомогою яких це можна зробити, немає. При цьому абсолютизація критеріїв з культурно-цивілізаційної царини, яка мала місце у 1990-2000-рр., дедалі виразніше поступається місцем більш виваженим підходам, у рамках яких належна увага приділяється критеріям соціально-економічного плану. Пояснення цього лежить на поверхні, об'єднуючи пострадянські країни з постсоціалістичними. Там невдоволення наслідками транзиту від соціалізму до капіталізму також має місце і також виявляє тенденцію до посилення. Так, коли у Польщі відзначали двадцятирічний ювілей круглого столу влади та опозиції, Л.Валенса дав гостро негативну оцінку стану, в якому опинилися його країна: «У Польщі є юридичні засади демократії, проте ми поки що не навчилися мати від цього користь, – заявив він. – І з нашими гаманцями стає дедалі гірше» [цит. за: 6, с.556].

Осмислення процесів трансформації – транзиту – у нових незалежних країнах пострадянського простору потребує нині, в умовах трансформації демократії як такої нових підходів, нових стратегій інтерпретації. Запущений після здобуття ними суверенного статусу,

транзит став не так зміною реального стану речей, як відмовою від старих інтерпретацій реальності на користь нових. Навіть державно-політичні, фінансово-економічні, культурні інститути та практики, запозичені з досвіду розвинених країн Європи й світу і перенесені на національне тло, набували переважно спотвореного вигляду.

Пострадянська трансформація з перших кроків ішла і йде на тлі економічних труднощів і соціальних проблем, зумовлених утвердженням капіталістичних відносин в їх «дикому» варіанті, а також глобалізацією, та ускладнених, до того ж, потребою здійснення нового геополітичного вибору, пошуком нових інтеграційних проєктів за умов пожвавлення, загострення конкуренції за вплив на теренах колишнього СРСР глобальних і регіональних акторів.

Контекст євроінтеграції, європейського вибору, який теоретично мав би сприяти трансформаційним змінам і модернізаційним перетворенням на пострадянському просторі загалом, у Східній Європі та на Кавказі зокрема, на практиці з особливою виразністю та наочністю виявив значний обсяг негативу у перебігу реформ і в наслідках багатьох з них. Існує точка зору, згідно з якою «поворот до Європи» у виконанні ряду пострадянських країн, включаючи Україну, обернувся фактором негативного впливу на хід трансформаційних процесів, виявившись продуктом зовнішнього примусу, іноземного «панування» або навіть «культурного експансіонізму». З таким поглядом навряд чи можна погодитися. Мова йде про інше. Європейські зразки, до яких нові незалежні держави прагнули, значною мірою так і не були досягнуті. Ця обставина спричинила у частині пострадянських суспільства ефект «втоми від Європи», який виявився у розчаруванні від того, що «у нас» за двадцять сім років не стало так само, як «у них». Якщо не брати країни Балтії, особливо це стосується тих країн з числа республік колишнього СРСР, які однозначно зробили геополітичний і навіть цивілізаційний вибір на користь Європи та Заходу.

Натомість в країнах же, які з огляду на характер свого вибору умовно можна було б кваліфікувати як євразійсько-російські та ісламські, ситуація виглядає дещо по-іншому. Це питання потребує окремого розгляду, але, міркуючи про нього на найзагальнішому рівні, слід буде визнати, що свою роль зіграли фактори трьох типів: історична традиція, геополітична орієнтація, спрямованість національних еліт на консервацію статус-кво.

Пострадянський політичний та економічний транзит супроводжувався й доповнювався транзитом цивілізаційно-ціннісним: виробленням нової символічної картини реальності, заснованої на інших, ніж у радянську добу, реперних точках зі сфери суспільної надбудови, – мові, історії, культурі.

Для концептуального розуміння суті й проблем пострадянського транзиту важливо дати чітку відповідь на декілька наріжних питань: звідки вирушили нові незалежні країни, в якому напрямку й заради чого рушили? Варто зазначити що на рубежі 1980-х-1990-х рр. змін прагнули не всі республіки СРСР, хотіли торувати шлях до демократії лише деякі з них, інші цього робити не збиралися, проте хід історичних подій не залишив їм вибору (насамперед ідеться про країни Центральної Азії). Авторський варіант відповіді звучав би так: пішли від «скромного» соціалізму з невисоким стандартом життя, обмеженими правами, свободами, можливостями споживання, але надійними соціальними гарантіями, від планової економіки та однопартійності. Рушили до «модерності», капіталізму, ліберального ринку, багатопартійності, єдності із Заходом. Заради свободи, демократії, істотного підвищення рівня й якості життя. Проте для частини пострадянських країн західні пріоритети досить швидко стали нецікавими, бо спроба їхнього реального впровадження загрожувала й інтересам пануючої еліти, і цілісності країн.

Що ж до кваліфікації того стану, в якому пострадянські країни опинилися нині, тут очікувати проривів поки що не доводиться. Цей стан, гадаємо, міг би бути визначений у дусі тих нових способів розуміння мови, суспільства, історії, літератури, культури, що їх узялися іменувати, використовуючи префікс «пост»: «постмодернізм», «постструктуралізм», «постпозитивістська наука», «постлюдство» (!), а американський антрополог М.Саллінз запропонував об'єднати під узагальнюючою назвою «післялогія» («afterology») [7, с.50]. Описуючи нинішній стан пострадянських держав, варто говорити про «посттранзит», розуміючи під ним стан, встановлений по завершенні певного часового проміжку транзиту за часткового досягнення результатів, на які його було спрямовано. Йдеться про практично повне руйнування старого в реальній дійсності й практично повне відмежування від нього у дійсності символічній, супроводжуване утвердженням паліативних форм нового, які далеко не завжди й не всіма сприймаються як щось таке, що є кращим за

старе. Воно мало нагадує ті зразки, за якими створювалося, лише відносно відповідаючи очікуванням, які з ним пов'язувалися на початку транзиту, коли нові еліти бралися за руйнування старого та побудову нового.

Інтереси нових еліт, з одного боку, реальні, з іншого, – декларовані, виявилися одним із вирішальних факторів, під впливом яких утверджувалася пострадянська демократія. За умов первісного накопичення капіталу шляхом перерозподілу державної власності на користь нових власників, у руках яких опинилися всі важелі впливу на перебіг державно-політичних та соціально-економічних трансформацій, демократичні практики у нових незалежних державах неминуче зводилися до прикриття «прихватазації» й усього того, що було з нею тією чи іншою мірою пов'язане. Прямим наслідком такого стану справ виявилася слабкість пострадянських режимів, їхня надмірна залежність від зовнішніх впливів, звужена соціальна база демократичних перетворень, високий ступінь релятивізму у забезпеченні прав і свобод.

Міркуючи про співвідношення модерності і націоналізму, Е.Сміт каже: «модерністи не помітили епохи, коли певне населення починає свої «входини в модерність» – розгортає культурницьку й політичну роботу, що веде до формування нації. Розпочинати цей проект, скажімо, на початку XIX ст. в Європі чи Латинській Америці – це дві різні справи і ведуть вони до зовсім інших результатів, ніж націоналізм і націєтворення в Африці чи Азії після Другої світової війни» [8, с. 65]. Це твердження, побудоване на аналізі досвіду постколоніальних націоналізмів у XX ст., включаючи окремий спеціальний акцент на несхожості результатів, що їх досягають постколоніальні держави Африки та Азії й їхні попередники з Європи, може, гадаємо, бути застосоване до пострадянської демократії. «Входини до демократії» так само, як «входини в модерність», у різних країнах і частинах світу й у різні історичні епохи відбуваються по-різному з огляду як на перебіг процесів демократизації, так і на їхні наслідки.

Етносимволічну концепцію націоналізму Е.Сміта навряд чи можна застосовувати для аналізу проблем демократії, втім, окремі її ідеї за умови відповідної адаптації могли б бути використані для опису демократичного транзиту пострадянських країн. Йдеться, зокрема, про положення щодо «ключової доктрини», яка як певний шаблон має здатність бути накладена на будь-яку державу або національну спільноту. Внаслідок такого накладання нова спільнота долучається до макросистеми, якій відповідає

«ключова доктрина». У нашому випадку це мало б означати включення нових пострадянських демократій до кола традиційних демократій світу, до демократичного загалу. Тут, однак, є додаткова проблема: підведення конкретних умов суспільно-політичного життя пострадянських країн до демократичного шаблону з перших кроків цього процесу відбувається у режимі поєднання внутрішніх та зовнішніх факторів. Зовнішні переважають, внутрішні виявляють схильність до амбівалентності. Внаслідок цього виникає ситуація підвищеної динаміки, в якій навіть уже впроваджені й інституціолізовані демократичні правила, норми, процедури, регламенти можуть не спрацювати, як слід, «зависати».

Окрім зв'язку демократії у пострадянських країнах з націоналізмом і національним відродженням, заслуговує на увагу постколоніальний контекст їхнього демократичного транзиту. Не зважаючи на дискусійний характер ряду положень постколоніальної теорії стосовно пострадянського простору, такий підхід має місце. Спираючись на ідеї К. Гірца щодо «постколоніального націоналізму» [9], у нашому випадку можна було б вести мову про «пострадянські демократизми». Підставу для такої екстраполяції дає вже той факт, що ці явища базуються на схожій моделі: і націоналізм у колоніях, і «демократизм» у пострадянських країнах спершу виступають як гасло, під яким відбуваються революційні зрушення, стартує процес трансформаційних перетворень, згодом перетворюючись на повсякденні практики. У межах цього переходу і націоналізм, і «демократизм» зазнають докорінних змін.

«Якщо подивитися на все те, що, здавалося, обіцяла незалежність, – народовладдя, швидке економічне зростання, соціальну рівність, культурне відродження, національну велич, а передусім, – кінець панування Заходу – не дивно, що її реальний прихід ознаменувався спадом. Це не означає, що нічого не відбулося, що не настала нова доба. Ця доба прийшла, і тепер у ній треба жити, а не просто уявляти її собі, а життєвий досвід неминуче приносить розчарування», – пише К. Гірец про стан справ у країнах Азії та Африки, які звільнилися від колоніальної залежності [9, с.274-275].

Замінивши «кінець панування Заходу» на «кінець панування Росії», решта тверджень К. Гірца можна з вражаючою точністю застосувати для характеристики ситуації у нових незалежних державах з числа республік колишнього СРСР. Коли К. Гірец говорить про розчарування у націоналізмі

у постколоніальному світі, ми маємо всі підстави вести мову про розчарування у демократії у світі пострадянському. Так само подібним, якщо не ідентичним, у цих двох світах є «усвідомлення того, що речі значно складніші, ніж здається; що соціальні, економічні та політичні проблеми, які здавалися колись тільки пережитками колоніального правління (у нашому випадку – правління радянського – П.Р.), які зникнуть разом з ним, насправді мають глибші корені» [9, с.275]. Себе після майже тридцяти років суверенного існування пострадянської демократії, легко впізнають й у наступному «сюжеті», який К.Гірц відзначає в історії постколоніальних країн: «Зміни тривають і можуть навіть прискорюватися на тлі загального враження, що нічого не відбувається, – враження, породженого насамперед тими великими сподіваннями, які супроводжували визволення. Але на зміну загальному пориванню вперед, «нації як єдиного цілого» прийшов нестабільний і багатовекторний рух різних її складників, що більше нагадує збуджений застій, ніж поступ» [9, с.277].

Утім, в історії й сьогоденні пострадянських і постколоніальних країн наявні не лише спільні риси, а й суттєві відмінності. Одна з головних серед них полягає в тому, що перші протягом останніх сімдесяти років пережили не один, як останні, а одразу два цикли модернізуючих трансформацій: спочатку, доки перебували у складі СРСР у статусі союзних республік, – соціалістичний, згодом, після здобуття незалежності, – капіталістичний. При цьому, перший із циклів здійснив і продовжує здійснювати помітний вплив на перебіг і проміжні підсумки другого.

Чимало західних учених (Ф.Закарія, Т.Снайдер, М.Макфол та ін.) акцентує негативну роль радянської спадщини в усіх її проявах у просуванні ліберальної демократизації на пострадянському просторі, доводячи цю думку інколи навіть до ствердження неможливості аплікації загальнотеоретичних концепцій демократизації до цього регіону. На нашу ж думку на характер й особливості пострадянського демократичного транзиту більшою, ніж радянський спадок, мірою, до того ж, з явним негативним наповненням впливав геополітичний контекст. Насамперед чинник геополітичної конкуренції між Заходом і Сходом, ареною якої став пострадянський простір.

Зміна моделі розвитку, безумовно, зіграла свою роль: кардинальна відмінність між соціалістичною моделлю модернізації та моделлю

капіталістичною в ході їхньої «зустрічі» у практиках пострадянських країн зумовила низку негативних тенденцій, процесів, явищ. «Східноєвропейська модель розвитку склалася в умовах створення «радянського блоку» і перетворення після Другої світової війни СРСР на світову державу, – зазначає Н.Коровіцина. – Соціалістичний проект розвитку являв собою альтернативу тому шляху, який пройшла західна, капіталістична частина континенту. Першим і головним пунктом реалізації цього проекту був промисловий підйом, «великий скачок» періоду перших п'ятирічок. Він поклав початок цілій серії соціокультурних переміщень другої половини ХХ ст., сформував їхній особливий просторово-часовий «генотип» [10, с.389-390].

Рішучий перехід до капіталізму на фоні запізненого включення до глобальної системи конкуренції призвів до спаду промислового виробництва у нових незалежних країнах. Його наслідком стала деіндустріалізація, яка, своєю чергою, потягнула за собою кардинальні соціокультурні зрушення, переважно руйнівного з огляду на чинний стан справ характеру. Негативну роль зіграли не декларативні, а реальні інтереси і плани державно-політичних еліт, які дбали про забезпечення власних інтересів, передусім, матеріально-майнових. Соціально-економічний детермінізм у наукових дисциплінах гуманітарного блоку нібито подолано, проте рівень життя продовжує грати важливу роль для якості демократії. Демократія для бідних відрізняється від демократії для заможних. Демократія для злиднів відрізняється від демократії для бідних. Нові ж незалежні демократії з перших кроків їх суверенного існування опинилися на межі між бідністю та злиднями.

«Існує тісний зв'язок між економікою і політикою, – пише М.Фрідман, який неодноразово підкреслював, що значущість економічної свободи для всебічної свободи (total freedom), – лише певні комбінації політичних і економічних моделей є можливими, суспільство, яке є соціалістичним, не може одночасно бути демократичним у сенсі гарантування індивідуальної свободи. Економічні засади відіграють подвійну роль у сприянні вільному суспільству. З одного боку, свобода в економічних справах є сама по собі компонентом свободи у широкому розумінні, тому економічна свобода є самоціллю. З другого боку, економічна свобода є також необхідним засобом досягнення політичної свободи» [11, с.496]. І далі – у розвиток цієї ж тези: «Громадянин

Сполучених Штатів, який за законом змушений віддавати близько 10 відсотків свого прибутку на сплату певного виду пенсійного контракту, встановленого і забезпечуваного урядом, втрачає відповідну частину своєї особистої свободи» [10, с.497].

Економічний фон демократичного транзиту на пострадянському просторі дає підстави стверджувати, що європейська «зразкова» демократія і пострадянська «демократія» з її наслідувальним характером, це – різні демократії. Їхня починається з «15 доларів на годину», про які колись згадував саме у такому контексті Г.Форд, наша – зі значно скромніших показників. Відтак, вихід нових пострадянських демократій на той рівень, на якому перебувають демократичні системи у розвинених країнах Європи й Америки, доводиться відкладати до кращих часів не лише з міркувань суб'єктивної природи, таких, як критично низька якість національних еліт, а й з об'єктивних причин, пов'язаних з низьким рівнем життя. Показник ВВП на душу населення у пострадянських країнах коливається від 10,6 тис. доларів в Росії (62-е місце за даними МВФ за 2017 р.), 8,8 тис. у Казахстані (70-е), 6,6 тис. у Туркменістані (82-е) до позначок у діапазоні між 2,5 до 0,8 тис. у низки країн, серед яких Україна (129-е), Молдова (134-е), Узбекистан (148-е), Киргизстан (157-е), Таджикистан (164-е). Утім, в усіх він помітно нижче того рівня, на якому перебувають не лише лідери, а й «середняки» (до першої «двадцятки» входять країни з ВВП на душу населення не нижче сорока тисяч доларів [12]. Прогнозувати, коли ці кращі часи на пострадянських теренах можуть настати, і «відкладена» демократія одержить реальний шанс, перетвориться на справжню, складно. Аналіз чинного стану речей та провідних тенденцій змін, що відбуваються, чітко вказує на те, що шлях пострадянських «демократій» до справжньої демократії не буде ані недовгим, ані прямим, ані безболісним.

Список використаних джерел та літератури:

1. Михальченко Н.И. Украинское общество: трансформация, модернизация или лимитроф Европы? / Н.И. Михальченко. – К.: Институт социологии НАНУ, 2001. – 440 с.
2. Фішер Й. Історія повертається. Світ після 11 вересня і відродження Заходу / Й. Фішер. – К., Темпора, 2013. – 536 с.
3. Наим М. Конец власти. От залов заседаний до полей сражений, от церкви до государства. Почему управлять нужно иначе? / Мойзес Наим. – М. : АСТ, 2016. – 512 с.

4. Титаренко Л.Г. Постсоветская трансформация демократии: западные и отечественные интерпретации / Л.Г. Титаренко // Современное русское зарубежье. Антология. – М. : МИСКП, 2011. – Т. 6. – С. 416-429.
5. Freedom in the World 2017. Table of Country Scores. – Режим доступу: <https://freedomhouse.org/report/fiw-2017-table-country-scores>
6. Вишеградская Европа: откуда и куда? Два десятилетия по пути реформ в Венгрии, Польше, Словакии и Чехии: монография / под ред. Л.Н. Шишлиной. – М. : Весь Мир, 2010. – 568 с.
7. Зарецкий Ю.П. Стратегии понимания прошлого: Теория, история, историография / Ю.П. Зарецкий. – М. : Новое литературное обозрение, 2011. – 384 с.
8. Смит Е. Нації та націоналізм у глобальну епоху / Ентоні Сміт. – 2-ге вид., стереотип. – К. : Ніка-Центр, 2009. – 320 с.
9. Гірц К. Інтерпретація культур. Вибрані есе / Кліффорд Гірц. – К. : Дух і Літера, 2001. – 542 с.
10. Власть – общество – реформы: Центральная и Юго-Восточная Европа. Вторая половина XX века / отв. ред. Э.Г.Задорожнюк. – М. : Наука, 2006. – 442 с.
11. Фрідман М. Взаємозв'язок між економічною і політичною свободою / М.Фрідман // Лібералізм. Ліберальна традиція політичного мислення від Джона Локка до Джона Роулза. Антологія / Упорядники О.Проценко, В.Лісовий. – К. : Видавничий дім «Простір», «Смолоскип», 2009. –1128 с.
12. List of countries by GDP (nominal) per capita. International Monetary Fund (2017). – Режим доступу: [https://en.wikipedia.org/wiki/List_of_countries_by_GDP_\(nominal\)_per_capita](https://en.wikipedia.org/wiki/List_of_countries_by_GDP_(nominal)_per_capita)